

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
VIII. Dizi - Sayı: 35^a

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 1-5 Eylül 2018

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

I. CİLT

ARKEOLOJİ

ROMA VE BİZANS TARİHİ VE MEDENİYETİ

SANAT TARİHİ

Hazırlayanlar

Semiha NURDAN – Muhammed ÖZLER

ANKARA, 2022

Doğu Anadolu'da Erken Dönem Türk İzleri III Kars-Digor (Dolaylı) Kaya Resimleri

Alpaslan Ceylan*

Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri

Giriş

Türk milleti tarihin bilinen en eski milletlerinden biri olma özelliğine sahiptir. Türkler, tarihin prehistorik dönemlerinden başlamak üzere varlıklarını sürdürme gelmiş nadir milletlerden biri olma özelliği taşımaktadır. Türk kültür tarihine ışık tutan belgelerin önemli bir kısmı maddi kültür unsurlarıdır. Milattan önceki dönemlerde Türk tarihinin verilerini araştırdığımızda karşımıza çıkan en önemli unsur coğrafyanın genişliği ve araştırmaların yetersizliğidir.

Araştırmaların yetersizliğinden dolayı Batılı bilim adamlarının önemli bir kısmı Türkleri medeniyetsiz ilan etmişlerdir. (Toynbee, Alföldi). Türk milletini aşağılamak en azından küçük görmek için “nomad” ifadesini kullanmışlardır. İstilacı göçebeler olarak tanımlamışlar ve istila ettikleri topraklara da en fazla bekleçilik yapabildiklerini yazmışlardır¹. Binlerce yıllık Türk tarihinin aydınlatılması için bilim insanlarına, özellikle de Türk bilim insanlarına büyük görev düşmektedir. Bu konuda değerli bilim insanı **Baykara'nın** şu ifadesini çok önemsemekteyiz²;

“... Ancak Türk binlerce yıllık geçmişinden gelen özelliklere sahip bir kavram olarak, daha ayrıntılı ve derinlemesine incelenmesi gerekir. Bu inceleme yapılırken, elbette bir Türk'ün kaleminden çıkan satırlar ile Türk olmayan, fakat bilim adamı özelliklerine sahip birinin yazdıkları, yine farklı olabilir. Çünkü bu satırların yazarı için Türk olmak, tarihi ve vazgeçilmeyecek bir büyük gerçektir.”

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, ceylanerzurum@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0533-905X

1 Andreas Alföldi, *Menschen die Geschichte Machten I*, Wien 1931, (Rodhen ve Ostrogorsky tarafından yayınlanan cilt, s. 35); Arnold Joseph Toynbee, *A Study of History (Abridged Edition)*, London 1962, s. 57.

2 Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınevi, Ankara 1998, s. 3 vd.

Türk milleti çok geniş bir coğrafyada yaşadığından dolayı tarihini incelemek oldukça zordur. Aynı zaman dilimi içerisinde farklı Türk Devletleri ortaya çıkmış olması da bu zorluğu artırmaktadır. Türk milletinin anayurdu neresidir? sorusuna bilim dünyasından farklı öneriler gelmiştir³. Tarihçiler Çin kaynaklarına dayanarak Türklerin ana yurdu için Altay Dağlarını göstermişlerdir. Dil bilimciler ise Ural-Altay Dağları arası ile Hazar Denizinin kuzeyi ve kuzeydoğu bozkırlarının Türklerin anayurdu olduğunu ifade etmektedirler⁴. Türk dünyasının toplam yüzölçümü 10,5 milyon km²'yi kapsamaktadır. Bu Türklerin Avrupa kıtasından büyük bir coğrafyaya egemen olduğunu göstermektedir. Türk dünyası coğrafyası kuzeyde Çin, güneyde Arap Ülkeleri, batıda Avrupa Ülkeleri ile sınırdır. Türk milleti farklı coğrafyalarda yaşamış olmasına rağmen, kültür ve hayat tarzları arasında bir bütünlük bulunmaktadır⁵. Türk dünyasının nüfusu günümüzde 300 milyon kadardır. Türk nüfusunun %60'ı bağımsız Türk ülkelerinde, %22,3 bağımlı ülkelerde yaşamaktadır⁶.

Türk kültürünün Orta Asya'daki erken evrelerini ele aldığımızda karşımıza Anav kültürü, Afanesyeva kültürü, Andronova kültürü, Karasuk kültürü, Tagar ve Taştık kültürü çıkmaktadır. Anav kültürü, Türkmenistan Eski Çağ tarihini aydınlatmış kadar, Türk tarihini de aydınlatmaktadır. M.Ö. 4000-1000 yılları arasında Anav kültürünün etkili olduğu görülür⁷. M.Ö. 3000-1700 arasında Ural-Altay'lar da

- 3 Gyula Nemeth, "Türk Dünyası Eski Çağı", *Ülkü XV*, 1940, s. 301 vd.; László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 1 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s. 48; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri-I*, İstanbul 1990, s. 12; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1993, s. 19 vd.; Ramazan Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Konya 1997, s. 1 vd.; Saadetin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2002, s. 17 vd.
- 4 Türklerin anayurdu ile ilgili sanat tarihçileri, etnologlar ve antropologlar da çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Geniş bilgi için bak. Alpaslan Ceylan, "Türk Dünyası Yeni Kaya Resimleri" *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014, Ankara 2018, s. 155-205.
- 5 Ahmet Ardel, "Türk Kültürünün Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı-I*, Ankara 2001, s. 9 vdd.; İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler Ansiklopedisi*, C I, Ankara 2002, s. 242 vd.; Ramazan Özey, "Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, Ankara 2002, s. 266 vd.; Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2009, s. 33 vd.
- 6 Zakir Avşar Ferruh Solak-Selma Tosun, "Türklerin Demografisi (1950-2025)", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, İstanbul 2002, s. 205 vd.; Özey, *age.*, 1997, s. 337; Nadir Devlet, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", *Türk Dünyası El Kitabı-I*, İstanbul 2001, s. 69 vd.
- 7 Mehmet Taner Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, s. 24, İstanbul, 1970, s. 19 vd.; Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi" 1970, s. 19 vd.; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 7 vd.; Togan, *age.*, 1981, s. 7 vd.; Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları" *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, Ankara, 2002, s. 651 vd.; Ekrem Memiş, *Eski Çağ'da Türkler*, Konya, 2002, s. 46; Pumpelly Raphael, *Anerwin Gadymy Osusi (Prehistoric*

hüküm süren kültür ise Afanesyeva kültürüdür. Afanesyeva kültüründe at ve koyunun bir arada bulunması Eski Türklerin toplumsal hayatının göstergesidir⁸. Andronova kültürü ise M.Ö. 1700-1200 yılları arasında Altay Dağları'nın güneyinde Yenisey'e, Tanrı Dağları'ndan Ural Nehrine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Minusinsk Havzası ise en çok buluntu veren bölgesidir⁹. Andronova kültürü Hun ve devamında Göktürk devrine kadar varlığını korumuştur. Geç Andronova kültürü olarak da adlandırılan Karasuk kültürü M.Ö. I. bine doğru son bulan Andronova kültürünün yerine devam etmiştir. Yenisey Nehrine katılan Karasu Irmağı çevresinde ortaya çıkmış M.Ö. 1700-1200 yılları arasında hüküm sürmüştür¹⁰. M.Ö. 700'lü yıllarda Abakan ve Minusinsk'de ortaya çıkmış olan Tagar kültürü M.Ö. 300 yıllarından sonra Taştık kültürü olarak yeni gelişme sürecine girmiştir¹¹.

Civilizations of Anau, Aşkabat, 2004, s. 13; Hubert Schmidt, "Archeological Excavations in Anau and Old Merv" *Prehistoric Civilizations of Anau*, Editor: Raphael Pumpelly, Aşkabat, 2004, s. 89-225; Anav kültürünü Erken Türk kültürü olarak kabul eden bilim insanları bulunmaktadır. Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", 2002, s. 651 vd; Memiş, *age.*, 2002, s. 46. Bizde bu görüşe katılmaktayız. Geniş bilgi için bak. Ceylan, "Türk dünyası yeni kaya resimleri...", 2018, s. 155-205.

- 8 Mikhail P. Grayaznov, Southern Siberia, çev: J. Hogarth, Geneva, 1969, s. 47 vd.; Koca, *Türk Kültürünün Temelleri-I*, 1990, s. 14 vd.; Alexey Pavlovich Okladnikov, *Tarihin Şafağında İç Asya Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 123.; Memiş, *age.*, 2002, s. 43; Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", 2002, s. 652; Çoruhlu, *age.*, 2005, s. 35 vd.; James Patrick Mallory, *Hint Arupaluların İzinde-Dil, Arkeoloji ve Mit*, Ankara, 2002, s. 78 vd; Ceylan, "Türk dünyası yeni kaya resimleri"..., 2018, s. 155-205.
- 9 Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s. 24; Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", 1970, s. 20; Mehmet Taner Tarhan, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, cilt I Ankara 1976, s. 363; Tarhan, "Eski Çağ'da Kimmerler Problemi" 1976, s. 361; Kafesoğlu, *age.* (1983), s. 30; Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984, s. 18; Wolfram Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, s. 4, Ankara, s. 19 vd.; Tarhan, Mehmet Taner Tarhan, "Eski Çağda Kimmerler Problemi", s. 363; Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", 2002, s. 653.
- 10 Jettmar Karl, "The Karasuk Culture And Its South-Eastern Affinities", *Poidenna V/I*, 1950, s. 83-126.vd; Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", 1970, s. 21 vd.; Akdes Nimet Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara, 1972, s. 24; Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul, 1978, s. 14; Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, 1984, s. 31; Emel Esin, "İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, Ankara, 2002, s. 498; Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", 2002, s. 44; Mehmet Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, Ankara 2002, s. 599.
- 11 Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", 1970, s. 26 vd.; Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972, s. 1 vd.; Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, 1978, s. 11 vd.; Koca, *Türk Kültürünün Temelleri-I*, 1990, s. 16; Memiş, *age.*, 2002, s. 44; Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", 2002 s. 500; Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", 2002, s. 498.

Doğu Anadolu Bölgesinin Coğrafyası

Türkiye'nin doğusunu oluşturan Doğu Anadolu bölgesi, yaklaşık 163.200 km²'dir. Türkiye topraklarının beşte birini oluşturan Doğu Anadolu bölgesi, ülkenin en yüksek bölgesi olma özelliği taşımaktadır. Bölgenin ortalama yükseltisi 2000-2200 m. dir. Türkiye'nin en yüksek üç noktası olan Ağrı Dağı (5137 m.), Süphan Dağı (4049 m.), Buzul Dağları (4170 m.) Doğu Anadolu bölgesinde bulunmaktadır. Bölge kaynaklarda aynı zamanda **“yüksek ülke”** olarak da tanımlanmaktadır¹². Birçok komşu ülke ile de sınır olan Doğu Anadolu bölgesi, kuzeydoğuda Gürcistan güneydoğuda İran ve Irak ile komşudur. Doğu Anadolu'nun komşu bölgeleri ise Karadeniz, İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu bölgeleridir. Doğu Anadolu bölgesini Ardahan, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elâzığ, Erzurum, Erzincan, Hakkâri, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli illeri oluşturmaktadır¹³.

Doğu Anadolu Bölgesinde, Türkiye'nin komşuları ile de sınırlarını oluşturan önemli akarsuları bulunmaktadır. Bunlar Aras, Çoruh, Kür (Kura), Fırat ve Dicle nehirleridir. Söz konusu nehirler akarsu olmanın ötesinde ülkenin tarihini ve kaderini belirleyen önemli unsurlardır¹⁴. Pek çok savaşlar bu nehirlerin havzalarında yapılmıştır. Doğal yollar bu akarsuların açmış olduğu vadilerden sağlanmaktadır. Bölgenin yol ağı doğu-batı yönünde iki ana damardan ve bunlara bağlanan yan kollardan oluşur. Bölgenin yol ağı Türkiye'yi Kafkaslara ve İran Yaylarına bağlamaktadır¹⁵. Doğu Anadolu bölgesi madencilik açısından da çok zengin bir bölgedir. Altın, gümüş, bakır ve demir yatakları başta olmak üzere pek çok maden varlığını bünyesinde bulundurmaktadır. Maden zenginliği tarihin her döneminde bölgeyi stratejik açıdan önemli kılmıştır¹⁶.

- 12 Tefik Tarkan, Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum ve Çevresi, 1974, Erzurum. s. 7 vdd.; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1989: s. 1 vdd.; Alpaslan Ceylan, “Doğu Anadolu’da İlk Türk İzleri”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Ankara 2015a, s. 1-15; Alpaslan Ceylan, Doğu Anadolu’da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi, *Bilim ve Ütopya*, 2008b, s. 163, 33 vd.
- 13 Tarkan, *age.*, 1974: s. 7; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II*, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015b, s. 53 vd.
- 14 Saraçoğlu, *age.*, 1989: 281 vd.; Metin Tuncel, “Aras”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-3*, 1991: s. 333; Yavuz Günaşdı, Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, Yayınlanmamış Doktora Tezi). *Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2013. s. 11 vd.
- 15 Tarkan, *age.*, 1974: s. 19; Ceylan, “Doğu Anadolu’da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi”, 2008: s. 43 vd; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II...*, 2015b. s. 77 vd.
- 16 Ryan, C. W., *A Guide to the Known Minerals of Turkey*, Ankara, 1960. s. 17 vd.; Saraçoğlu, *age.*, 1989, s. 489 vd.; Slattey, D. J. G., “Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective”, *Al-Rafidan- VIII*, 1987, s. 1 vd.; İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası*, İstanbul 1992. s. 350 vd.

Bölge, tarihi ve arkeolojik bakımından çok zengin bir geçmişe sahiptir. Doğu Anadolu özellikle Erzurum-Kars Platosu, Eski Çağ kültür tarihi bakımından çok önemli olan kaya resimleri bakımından da son derece mümbit bir bölgedir. Konu ile alakalı olarak ekip üyelerimiz birçok çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar, Doğu Anadolu'daki erken dönem Türk kültürü çalışmaları açısından büyük önem taşımaktadır¹⁷.

Digor/Dolaylı Kaya Resimleri (Birinci Alan)

Kars İli, Digor ilçesinin 8 km güneydoğusunda bulunan Dolaylı köyünün yaklaşık olarak 2 km kuzeydoğusundaki kayalık arazi üzerinde yer almaktadır¹⁸ (Figür 1-2). Kaya resimlerinin bulunduğu alan vadi şeklinde olup doğu-batı doğrultulu uzanmaktadır. Kaya resimlerinin batı tarafından Digor Çayı geçmektedir. Kaya resimlerinin bulunduğu mevki Yukarı Dolaylı olarak adlandırılmaktadır. Kaya resimlerinin kuzey tarafında düzlük bir alan ve tarım arazileri yer almaktadır. Kaya resimlerinin kuzeydoğusunda Hisarönü köyü ve daha önceki yıllarda tespit ettiğimiz Hisarönü Kalesi yer almaktadır. Kaya resimlerinin Arpaçay'a dolayısıyla Ermenistan sınırına yakınlığı ortalama 10 km'dir. Aynı zamanda kaya resimleri Digor'dan Erivan'a uzanan tarihî yol üzerinde yer almaktadır.

17 Kars-Erzurum Platosundaki kaya resimleri çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkn; Alpaslan Ceylan, "Anadolu 'da ki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası" *Türkler Ansiklopedisi*, cilt VI, Ankara 2002, 425 vd.; Alpaslan Ceylan, Erzurum ve Çevresindeki Türk Yerleşmeleri", *Türk Kültürü Paneli (17-19 Mayıs 2004)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2004, 21vd.; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008)*, Erzurum, 2008a s. 26,-279; Alpaslan Ceylan, "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, Kars 2008c, 75vd.; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II*, 2015b, s. 173.; Alpaslan Ceylan, "Taştaki Türkleri Okumak", *Türkiz Dergisi*, Ankara 2015 (Temmuz), s. 9 vd.; Oktay Özgül, "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 2015, 169-198.; İbrahim Üngör, Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereici Kaya Resimleri), Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (39) 2016, s. 357-370.; Yavuz Günaşdı, "Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* (39) 2016, s. 391-407.; Oktay Özgül, Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At-Geyik Ve Güneş Kursu, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (39), Konya 2016, s. 371-390.; Akın Bingöl, Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayaüstü Resimleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (39), 2016, s. 347-355; Alpaslan Ceylan-Nezahat Ceylan, *Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Çıldır Araştırmaları*, Erzurum 2018, 138,147; Nezahat Ceylan, "Yağlıca Kalesi'nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (39), Konya, s. 409-421.; Alpaslan Ceylan-Oktay Özgül, "Kars'ta Türk Kültürünün Erken Dönem İzleri Ve Yeni Keşifler", *Bilim Ve Ütopya*, s, 286, Nisan 2018, 69-72.; Üngör İbrahim, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereici Kaya Resimleri)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 39, Konya, 357-370.; Alpaslan Ceylan, Akın Bingöl, Mustafa Karakeçi, *Eski Çağ'da Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2018, s. 84 vd.

18 Rakım; 1570, Koordinatlar:40°20'43.7" N-43°29'48.5" E.

Dolaylı/Pano 1

Panonun batı kısmında avcı bulunmaktadır. Avcının hemen üst kısmında bir dağ keçisi yer almaktadır. Dağ keçisinin boynuzlarına bakılırsa oldukça büyük ve görkemli bir dağ keçisidir. Avcının doğusunda bir tuzak sahnesi resmedilmiştir. Muhtemelen tuzağa düşmüş bir hayvan çizilmiştir. Ancak hayvanın cinsi tanımlanamamıştır (Figür 3-4-5).

Dolaylı/Pano 2

Birinci panonun doğusunda parçalanmakta olan kaya üzerinde yer alan resimler dağ keçilerinden oluşmaktadır. Dört adet olan dağ keçilerinin birincisi ve ikincisi sırt sırta vermiş iki dağ keçisidir. Birincisi batıya ikincisi ise doğuya doğru hareket halinde çizilmişlerdir. Doğuya doğru çizilen dağ keçisi yukarı doğru turmanır şekilde yapılmıştır. İkinci dağ keçisi ise kayalıktan aşağı iner şekilde resmedilmiştir. Dağ keçilerinin ikincisinin yüzü doğuya doğrudur. Bu dağ keçisi birincisinin de olduğu gibi turmanır gibi resmedilmiştir. Üçüncü dağ keçisinin yüzü batıya doğru olmasına rağmen, daha bir dik şekilde yapılmıştır. Muhtemelen dik bir kayalığa turmanma görüntüsü vermek için böyle çizilmiş olduğunu düşünmekteyiz. Dördüncü dağ keçisi batıya doğru resmedilmiştir. Bu dağ keçisinin yalnızca boynuzları resmedilmiştir (Figür 6-7-8).

Dolaylı / Pano 3

Panonun batı üst köşesinde bir dağ keçisi bulunmaktadır. Dağ keçisinin yönü batıya doğrudur. (Bu dağ keçisinin doğu tarafında bulunan çizimde de cinsi anlaşılmayan bir hayvanın yakalanma sahnesinin resmedildiği düşünülebilir.) Panonun batı alt köşesinde küçük boyutta çizgi tekniğinde bir dağ keçisi daha resmedilmiştir. Bu dağ keçisinin yönü üst kısımda yer alan dağ keçisi gibi batı yönündedir. Hemen doğusunda sol elinde kalkan ve mızrak bulunan insan ve altında yine cinsi anlaşılmayan avlanmış bir hayvan tespit edilmiştir. Bu sahnenin doğusunda kazıma tekniğiyle çizilen dağ keçisi bulunmaktadır. Dağ keçisinin üzerinde bir süvari resmedilmiştir. Süvarinin sol kolunda bir kalkan olduğunu düşündüğümüz obje bulunmaktadır. Doğu Alt köşesinde de resmedilmiş bir köpek olduğunu düşündüğümüz bir hayvan bulunmaktadır¹⁹. Süvarinin sağ elinde ise elinden çıkmış menziline atılmış bir mızrak bulunmaktadır. Dağ keçisi üzerinde bir süvari resmi ilk defa karşımıza çıkmaktadır. Burada iki şey söz konusudur. Birincisi

19 Panodaki köpeğin benzer şekillerine Abakan-Kırgız Şamanlarının elbise ve davul tasvirlerinde rastlanmaktadır. Detaylı bilgi için bak: Ögel, Türk Mitolojisi II, 2014, s. 609, şekil 53.

resimleri çizen hayal gücünü kullanmıştır. Çünkü Türklerde dağ keçisinin binek hayvanı olarak kullanıldığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Özellikle Ren Geyiklerinin evcilleştirilmesi ve onların binek hayvanı olarak kullanılması Türk kültüründe bilinmektedir. Ayrıca Ren geyiklerinin etinden ve sütünden de faydalanılmıştır. Günümüzde Moğolistan'da yaşayan **“Dukha Türkleri”** bu şekilde yaşamaya devam etmektedir. Türk milletinin dağ keçisine değer vermesinin sebebi dağ keçisinin evcilleşmeyen bir hayvan olmasından dolayı ve özgür yaşamasından dolayıdır. Bu konuyu detaylı olarak ifade edeceğiz.

İkincisi bu süvari daha sonraki bir dönemde çizilmiştir. Biz bu ikinci görüşümüzün daha doğru yaklaşım olacağı kanaatindeyiz. Yine aynı panoda çizilmiş olan bir diğer dağ keçisinin de sonradan çizildiğini düşünmekteyiz. Gerekçelerimizden en önemlisi panodaki diğer resimler kazıma tekniği ile yapılırken süvari ve söz konusu dağ keçisinin çizgi tekniği ile çizilmiş olmalarıdır.

Panonun batı üst kesiminde çizilen resimler bulunmaktadır. Ancak taş çok tahrip olduğu için resimlerin ne ifade ettiği anlaşılamamıştır. Panonun orta kesime yakın bir bölümde ise, yine bir dağ keçisinin, kazıma tekniğiyle çizilmiş olduğu görülmektedir.

Taşın kırılan üst orta kesiminde ise bir tören sahnesi olduğu görülmektedir. Törene katılan altı insan tespit edilmiştir. Taşın bir kısmı kırıldığı için törene katılanların tam sayısı tespit edilememiştir. İnsanların kolları ve ayakları açık bacakları ise bağdaş kurmuş şekilde resmedilmiştir.

Panonun orta kesiminde at üstünde geriye doğru ok atan bir süvari çizilmiştir. Tarihi kayıtlardan bildiğimiz İskitlerin geriye doğru ok atma tekniğini burada görmekteyiz.

Panonun doğu üst köşesinde yukarıda ifade ettiğimiz törene katılan insanlardan biri resmedilmiştir. Bu insan, diğerlerinden daha büyük ve kollarını daha geniş açmış bir şekilde yapılmıştır.

Üç no'lu pano, Doğu Anadolu'da keşfettiğimiz kaya resimleri içerisinde, Orta Asya ile benzerlik bakımından büyük önem taşımaktadır. Panoda kazıma tekniği kullanılmış olmasına rağmen, bir küçük dağ keçisinin de çizgi tekniği kullanılmış olduğu görülmektedir. Orta Asya'da özellikle erken döneme ait kaya resimleri ile teknik açıdan örtüşmektedir (Figür 9-10-12-13-15-16-17).

Panonun doğu alt kesimindeki buluntulara gelince, iki dağ keçisinin sırt sırta bitişik yapıldığı görülmektedir. Dağ keçilerinden biri batıya, diğeri ise doğuya

doğru hareket etmektedirler. İki dağ keçisi sanki birleşikmiş gibi durmaktadır. Panonun bu kısmında üç güneş kursu yapılmıştır. Bu güneş kurslarından ikisi ışık saçarak şekilde yapılmasına rağmen üçüncüsü Orta Asya'da özellikle Saymalıtaş kaya resimlerinde gördüğümüz güneş motifleri ile örtüşür şekilde çizilmiştir (Figür 12-13-14).

Dolaylı Kaya Resimleri (İkinci Alan)

Kaya resimleri büyük bir andezit kayalık üzerinde yer almaktadır. Kayanın zaman içerisinde aşınmış ve kırılmış olduğu görülmektedir.

Resimlerin bulunduğu yüzey oldukça düzgündür. Herhangi bir düzleştirme işleminin yapılmadığı görülmektedir. Özellikle kayanın düz ve düzgün olan kısımlarına resimlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Tespit ettiğimiz bütün kaya resimlerinin ortak özelliğidir.

Panonun iki sıradan oluştuğu görülmektedir. Alt sırada, üç dağ keçisinin batıdan doğuya doğru hareket halinde resmedildiği belirlenmiştir. Dağ keçilerinin doğası gereği bir tırmanış halinde olduğundan yukarı doğru hareket halinde çizilmişlerdir. Yine alt sıradaki dağ keçilerinin en arkadaki yani, en batıda olanı diğerlerinden daha büyük ve görkemli resmedilmiştir. Bu dağ keçisinin boynuz kısmı, üst sırada yer alan dağ keçilerinin boyutlarını da kapsamaktadır. Üst sırada ise bir dağ keçisi resmedilmiştir. Bu dağ keçisinin önünde bir çizimin daha var olduğu anlaşılmaktadır. Devam eden çizimde muhtemelen ikinci bir dağ keçisi yapılmak istenmiş ancak tamamlanamamış olduğu görülmektedir.

Üst sıradaki dağ keçisi boyut olarak alt sırada önde gider halde çizilen iki dağ keçisinden büyük, arkada giden üçüncü dağ keçisi ise küçük olarak yapılmıştır. Üst sıradaki dağ keçisinin yönü de alt sıradakiler gibi doğuya doğrudur (Figür 18-19-20-21-24). Panonun batı üst uç kısmında ise şimdiye kadar Doğu Anadolu panolarında rastlamadığımız bir figür çizilmiştir. Yapılan figür ile ilgili şimdilik çok net bir ifade kullanmak istemiyoruz. Üzerinde çalıştığımız figürünün bir insan yüzü olma ihtimali üzerinde durmak istiyoruz. Özellikle Hakkâri taş heykellerinin yedinci heykelinin yüz hatları ile benzerlik gösterdiğini düşünmekteyiz²⁰(Figür 22). Yine bu yüz şeklinin daha önce yüzey araştırmalarımız sırasında tespit ettiğimiz Horasan Taş Heykeli'nin yüz kısmı ile benzediği görülmektedir²¹. Bu figürün

20 Veli Sevin, "Hakkâri Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri," *TÜBA-AR IV* / 2001, s. 87.

21 Ceylan *Doğu Anadolu Araştırmaları II*, (Erzurum-Erzincan Kars-Iğdır), 2015b, s. 300 vd.

eğer bir insan yüzü olarak çizildi ise muhtemelen dağ keçilerini gözetleyen avcı olmalıdır. Yukarıda ifade ettiğim gibi bu figürün üzerindeki çalışmalarımız devam etmektedir.

Digor bölgesinde tespit ettiğimiz bu ikinci kaya resim alanı Digor/Dolaylı kaya resimlerinden biraz değişiktir. İkinci alan, kaya resimlerinin yapım tekniği olarak birinci alan kaya resimlerinden çok farklıdır. İkinci alanda yer alan kaya resimleri özellikle oyma tekniği ile özenle yapılmıştır. Bu nedenle Doğu Anadolu bölgesinde özenle korunması gereken nadir örneklerden biri olma özelliği taşımaktadır. Sonuç olarak Digor kaya resimlerinin, Doğu Anadolu, Orta Asya Türk kültürünün aydınlatılmasında önemli mihenk taşlarından biri olduğuna hiç kuşku yoktur. Gerek birinci alanda tespit ettiğimiz tören sahneleri ve gerekse ikinci alanda tespit ettiğimiz oyma tekniği ile yapılan dağ keçileri, bizim ufkumuzu aydınlatmış, gibi bilim dünyamıza da kalıcı izler bırakmışlardır. Anadolu tarihinin aydınlatılmasında gösterdiğimiz yorucu ve yoğun çalışmalarımız için de bizlere yeni bir şevk ve dinamizm kazandırmıştır.

Türk Dünyasındaki Kaya Resimlerinin Değerlendirilmesi

Orta Asya'da Paleolitik Çağ'dan itibaren kaya resimlerinin mağaralara çizilmeye başladığı bilinmektedir. En erken örneklerini Yukarı Lena'da Şişkin Kaya'sında yapılan kaya resimleri oluşturur. Paleolitik Çağa ait olduğu belirlenen Şişkin Kayası kaya resimlerini, Mezolitik Çağ'da yapılan Sakta (Shaktha) resimleri ile Zaraut Kaman resimleri izlemiştir. Neolitik Çağ'da ise Moğolistan'da tespit edilen Candaman kaya resimleri bize önemli bilgiler sunmaktadır. Kalkolitik Çağ'dan itibaren Türk dünyasının pek çok bölgesinde kaya resimleri tespit edilmiştir. Kaya resimlerinin Hunlar ve Göktürkler Döneminde de devam ettiğini bilmekteyiz²².

22 Tezcan, M., Eski Türklerde Damga, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1990. s. 14 vd.; Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı ABC'si*, İstanbul, 1997. S. 20 vd.; Musabayev, G. "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları" *XIV. Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*, Kazakistan, 1998, s. 1 vd.; Jean Paul Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, İstanbul 2001, s. 52 vd.; K. Tasbeyave, M. Khujanazarov, vd., *Petroglyphs of Central Asia*, Bışkek 2001, s. 9 vd.; Ceylan, "Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cünni Mağarası", 2002, s. 425 vd.; Myradowa, E. A., "Bezeli Derenin Gayalaryndaky Sungat" *Türkmenstanyň Taryhy we Medeny Yadgarlyklary*, Aşkabat, 2011, s. 416 vd.; Somuncuoğlu, *Damgaların Göçü (Kürgan)*, İstanbul 2012, s. 36 vd.; Alpaslan Ceylan, "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (2015, Güz), 2 /7-29. 7 vd.; Özgül Oktay, "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10 2015, s. 169 vd.; Özgül , "Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At-Geyik Ve Güneş Kursu", 2016, s. 371vd.; Yavuz Günaşdı, "Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (39), Konya 2016, s. 391vd.; Bingöl, Yüzey

Altaylar'da (Rusya Federasyonu), Moğolistan'da, Kazakistan'da, Kırgızistan'da, Türkmenistan'da, Azerbaycan'da, İran'da ve Türkiye'de yoğun olarak tespit edilen kaya resimlerine bugün Türk coğrafyasının dışında kalan, Kafkaslarda, Doğu Avrupa ve Balkanlar'da da rastlamaktayız²³.

Kaya resimlerinde konu olarak, av sahneleri ve hayvan mücadelesini temsil eden sahneler, çeşitli hayvan resimleri, Göktürk yazıtları (runik yazıtlar)²⁴, Türk boylarına ait damgalar ve Uygur remizleri²⁵ yer almaktadır. Türklerin erken dönemlerinden itibaren çizilen kaya resimleri milletin sevinçlerini, üzüntülerini, sosyal hayatlarını, ekonomilerini, beslenme şekillerini, üreme ve doğumlarını, tanrı ile insan arasındaki kozmik anlayışının ele alındığı konuları ve dini inançlarını bize gösteren en önemli maddi delillerdir.

Şaman Töreni Tasvirleri

Şaman ayin törenlerine Orta Asya'daki kaya resimlerinde rastlamaktayız. Özellikle Saymaltaş kaya resimlerinde bu ayinlere rastlamak mümkündür. Şaman ayin törenlerini iki kısımda ele alınabilir. Birincisi belirli zamanlarda yapılan ayin törenleri, ikincisi farklı zamanlarda meydana gelen olaylar nedeniyle yapılan ayinlerdir. Ayinlerde kendi aralarında iki kısma ayrılırlar. Kurban sunulan ayinler (kanlı ayinler) ve kansız kurban ayinleridir (Saçı). Kanlı kurban sunuları at, koyun,

---

Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayaüstü Resimleri, 2016, s. 347 vd.; Ceylan-Özgül , “Kars'ta Türk Kültürünün Erken Dönem İzleri Ve Yeni Keşifler”, Bilim Ve Ütopya, , Nisan 2018 s, 286 vd; Ceylan Alpaslan, “Türk dünyası yeni kaya resimleri” XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara 2018, s. 155 vd.

- 23 Edward Tyarski, *Alte und neue Probleme der runeartigen Inschriften Europas. Ein Versuch der Entzifferung der Texte aus Mufetral und Pliska, Runen Tamgas und Graffiti aus Asien und Osturoopa, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica*, Wiesbaden 1985, 53 vd.; Bayçarov S. Y., *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*, çev. Muvaffak Duranlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 1 vdd.; Laszio Rasonyl, *Tarihte Türklük, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 1996, 1 vdd.; İsmail Doğan, *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, Ankara 2000 s. 1 vd.; İsmail Doğan, *Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, Ankara 2002 : 1 vdd.;
- 24 Anadolu Bölgesinde tarafımızdan tespit edilen; Geyiklitepe ile Cunni Mağarasında Göktürk yazıtları tespit edilmiştir. Geniş bilgi için bak; Ceylan, “Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası”, 2002, s. 425 vd.; Ceylan Alpaslan, “Türk dünyası yeni kaya resimleri” XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara 2018, s. 155 vd.; Ceylan, *Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi*, 2008b, s. 163.
- 25 Cunni mağarasında tespit edilmiştir. Geniş bilgi için bak: Ceylan, “Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası”, 2002, s. 425 vd.; Ceylan, *Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi*, 2008b, s. 163. Ceylan Alpaslan, “Türk dünyası yeni kaya resimleri” XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara 2018, s. 155 vd.

keçi ve geyik gibi hayvanlar kurban edilir. Kurban hayvanının kemikleri yakılarak ışık meydana getirilirdi²⁶. Bugün hala Anadolu'nun bazı bölgelerinde yapılan iyilik karşılığında insanlara "Ataların kabri ışıkla dolsun" ifadesi kullanılmaktadır. Bu kanlı kurban ayininin günümüze yansımından başka bir şey değildir. İkinci tören ise kansız kurban ayini yani "saçı" dır. Süt, kımız başta olmak üzere diğer yiyecek ve içeceklerin kutsal yerlere serpilmesi ve bırakılması törenidir²⁷. 2018 yılında Moğolistan'da yaptığımız Orhun ve Selenge Havzası Irmağı yüzey araştırması sırasında saç törenine rastladık ve resimledik (Figür 26). Günümüzde bu geleneğin hala devam ettiğini bize göstermektedir.

Güneş Sembolleri

Türk kültüründe güneş her zaman ön planda yer almıştır. Güneşin ön planda tutulmasının ana gerekçesi Türk milletinin yaşadığı bütün coğrafyanın güneşli bölgeler olmasından kaynaklanmaktadır. Türkler güneş görmeyen bulutlu ve yoğun yağışlı bölgeleri, hayat tarzlarına ve ruh dünyasına uymadığı için tercih etmemişlerdir. Türk düşünce ve destanlarında güneş, anayı, ay, babayı temsil etmektedir. Anadolu kültüründe ise aya "ay dede" denilmektedir.

Güneş aydınlığın, ay ise karanlığın temsilcisidir. Güneş doğuşun ay ise batışın sembolüdür²⁸. Güneş aydınlığın sembolü olduğu için çadırların kapısı doğuya açılır ve güneşe üç kez diz çökerek selam verilirdi. Altaylı şamanlar güneşe ant içerler "**kün ana köpurtur**" ifadesini kullanırlardı. Günümüzde İdil-Ural bölgesinde yaşayan Müslüman Türklerden Mişerler'de güneşe yemin etme geleneği halen daha devam etmektedir. Şaman inancına göre güneş ile ayın kötü ruhlarla mücadelesi vardır. Kötü ruhlar güneş ve ayı ele geçirdiğinde güneş ve ay tutulması olur. Şamanlar güneş ve ayı kötü ruhların elinden kurtarmak için şaman davullarını çalarlar, çeşitli sesler çıkarırlar ve gürültü yaparlar. Yakutlar'da ise güneş ve ay iki kardeşir²⁹.

26 Mehmet Eröz, "Türk Boylarında Kansız Kurban Geleneği", *Türk Kültürü*, Ankara 1980, s. 212 vd.

27 Emel Esin, *Türk Kozmolojisi (İki Devir Üzerine Araştırmalar)*, İstanbul 1979, s. 99; Anıl Yılmaz, "Ali Daşman, "Saymaltaş'ın Bronz Dönemi Petrogrifleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 5 Bahar, Kars 2010, s. 143-159.

28 Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006, s. 89; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, 2014: 337 vd.; Oktay Özgül-Alpaslan Ceylan vd, 2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzye Araştırmaları, *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2012: c 1, 61-78.

29 Sadettin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara 2011, s. 47; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 2015: s. 28 vd.; Ögel'e göre kavga güneş ile ay arasındadır. Kötü ruhlar bu kavgayı tutuşturmuşlardır. Kötü ruhlar güneşi ele geçince güneş tutuluyordu. Yakutlar, güneş ve ay bayramını baharda kutlamaktadırlar. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, 2014, s. 238.

Güneş aynı zamanda baharın gelişinin de sembolüdür. Baharın gelmesi ile doğanın canlanması, hayvanların yavrulaması çeşitli törenler ile kutlanmaktadır. Yakutlar ‘da ilkbahar gelince Tanrı’ya ve kutlu şeylere Saçı töreni yapılırdı. Bu törenler 9 gün devam eder buna da “ay ve güneş bayramı” denilirdi. Sonbaharda ise kötü ruhlar için bir tören yapılırdı³⁰.

Güneşle ilgili Altay efsanesinde ise; güneş, insanları ısıtması ve aydınlatması için verilmiştir.

“... Önceleri, ne ay ne de güneş varmış. İnsanlar, havada uçar dururlarmış, uçarken de çevrelerine ışık saçar ve sıcaklık verirlermiş. Bunun için de güneşe gerek olmamış. Ancak içlerinden biri hastalanmış ve onu iyileştirememişler. Bunun üzerine Tanrı, onlara bir varlık göndermek istemiş.

Tanrının gönderdiği bu şey büyümüş büyümüş ve iki tane büyük ayna³¹ (toli) olmuş. Bu aynalar gökyüzüne çıkıp, çevreye ışık saçmaya başlamışlar. Gökler ve yerler ısınmış. O günden beri, gökteki bu iki şey yani güneş ve ay dünyayı ısıtır durularmış...³²”

Anadolu halk edebiyatında güneş, dişi ay ise erkektir. Yakutlara göre bazı kahramanlar ay ile güneşin lütfü ile türemişlerdir. (**künden aydan türüktüle**) ayrıca şaman cübbesinde başlıklarında güneş efendinin sembolü olarak demirden veya gümüşten halkalar yer alırlardı³³.

Türk kültür tarihiyle ilgili bilgilerimizin bir bölümü de Oğuzname’de bulmaktayız. Oğuzname’nin Topkapı nüshasında “**Gün doğusunda gün yerden doğan Oğuz**” ifadesi bulunmaktadır. Oğuzname’nin Farçasında ise “**Oğuz güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar almıştır**” diye Oğuz yurdunu anlatmaktadır. Oğuz yurdunun büyüklüğü güneşle ifade edilmiştir³⁴.

Oğuzhan yine toyda hükümdar ilan edilince “Güneş bayrağımız, gökyüzü otağımızdır” demiştir. Yine rüyasında güneşi görmüştür. Oğuzhan rüyasında şunları görmüştür; “Bir altın yay, üç gümüş ok, yay, güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar uzanmaktadır.” Oğuzhan’ın rüyasını yorumlayan aksakallı Uluğ Türk, Oğuzhan’a “**Gök Tanrı dünyayı sana bağışladı demiştir.**”³⁵

30 Anıl Yılmaz – Ali Daşman, “Saymalı Taş’ın Bronz Dönemi Petroglifleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 5, 2010, s. 146.

31 Toli ayna demektir. Cengizhan’ın küçük oğlunun adı da Toluy’dur.

32 Ögel, *Türk Mitolojisi II*, 2014: s. 238.

33 İnan, *age.*, 2015, s. 29.

34 Oğuz-Kağan destanı ile ilgili geniş bilgi için bak.; Willy Bang- Rahmeti Reşit Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936, s. 1 vdd.

35 Kafesoğlu, *age.*, 1983: s. 243.

Türk kültür tarihinde önemini koruyan güneş günümüzde bağımsız Türk Cumhuriyetlerinden Kazakistan ve Kırgızistan bayraklarında yer almıştır. Türkün yaşadığı bütün coğrafyalarda da güneş, tarihten gelen değerini korumaya devam etmektedir.

Süvari, Dağ Keçisi, At, Köpek Tasvirleri

Digor/Dolaylı kaya resimlerinde rastladığımız söz konusu figürleri daha önceki yayınladığımız kaya resimleri ile ilgili makalelerimizde geniş bir şekilde açıkladığımız için; burada kısaca bahsedip, ilgili bilim insanlarına referanslar vererek çeşitli yayınlara ulaşılmasını sağlayacağız.

Eski Türklerde atlı olmayan (yaya) bir adamın kıymeti yoktur. Kaşgarlı Mahmut ise **“At Türk’ün kanadıdır”** diyerek Türk için atlı olmanın ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Türk düşünürü Ziya Gökalp ise **“Türkler, at üstündeyken attığı oku yüzük deliğinden geçirecek kadar nişancıyken, diğer milletler çapulculuk ve yağmacılıkla yetiniyordu.”** ifadesini kullanarak Türklerin at üstündeki maharetine vurgu yapmaktaydı. Türkler atları ile savaşır ve ava giderlerdi. Onlar için at bir hayvandan çok ötedir. Dünyadaki bütün işlerini birlikte yaptığı atları (atın üstünde seyahat ederler, yerler, içerler hatta uyurlardı) ile öldükten sonra da ayrılmazlardı, onlarla birlikte gömülürlerdi. Altaylarda ortaya çıkarılan pek çok kurganda at iskeletleri, sahipleri ile birlikte tespit edilmiştir³⁶.

Dağ keçisi, Türk kültüründe yüceliği, erişilmez yerlere erişebilirliği, bağımsızlığı, özgünlüğü, kararlılığı, asalet ve cesareti sembolize etmektedir. Ayrıca Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılan kağanı temsil eder. Orta Asya'daki en önemli Türk varlıklarından olan Kültegin ve Bilge Kağan Abidelerinde de damga olarak dağ keçisinin (dağ tekesinin) kullanıldığı bilinmektedir. Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar Türkün Yaşadığı her coğrafyada dağ keçisi tasvirleri bulunmaktadır. Ayrıca dağ keçisi betimlemeleri boy adlarında, yer adlarında, lakaplarda ve unvanlarda da olarak da kullanılmaya devam etmektedir (Akkoyunlu-Karakoyunlu, Akkeçili-Karakeçili-Kızılkeçili vb)³⁷.

36 Kemal Akişev, Kurgan Issık, Moskova, 1978, s. 1 vdd; Anadolu'da Cinnik Kurganında da at gömüsüne rastlanmıştır. Süvari ile ilgili geniş bilgi için bak; Ceylan Alpaslan, “Türk dünyası yeni kaya resimleri”, 2018, s. 155 vd.; Ceylan -Ceylan N., Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakele ve Çıldır Araştırmaları, s. 100vd.

37 Radloff, W., Atlas der Altertümer der Mongolói, St. Petersburg 1892, 1 vdd.; Abdülhaluk Çay, Anadolu'da Türk Damgası, Ankara, 1983, s. 111vd.; Tezcan, M., Eski Türklerde Damga, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1990 s.

Köpek, Türklerin yaratılış efsanelerinde yer alan hayvanlardandır. Şeytan tarafından devamlı insan suretine girilerek kandırılmış bir hayvandır. Türk kültüründe özellikle hayvancılığın gelişmesi ile birlikte köpek Türkün sadık bir dost ve arkadaşı olmuştur. Anadolu’da tespit ettiğimiz Cinnik Kurganında da sahibi ve atla birlikte gömülü halde bulunmuştur³⁸.

Eski Türklerin hayatında at çok önemli bir yer tutmaktadır. Orhun ve Yenisey Yazıtlarında **“yılki” ve “at”** adları kullanılmıştır. Bugün Türk lehçelerinde **“yılki/cılkı/çılğı”** şeklinde kullanılmaktadır. Türkçede isim manasında kullanılan “ad” in da attan geldiği bazı bilim adamlarınca kabul edilmektedir. Eski Türklerin kullanmış oldukları on iki hayvanlı Türk takvimindeki yıllardan birinin adı at yılıdır. Pazırık Kurganları’nda at tasvirli gümüş eşya, at tasvirli halı, at başı şeklinde kamçı sapı bulunduğu gibi, Doğu Türkistan’da Şorcuk Mabedi’nde de at başları bulunmuştur. Türkler atı “kardeşi, arkadaşı ve evladı” olarak görmüşlerdir. Türkler, efsanelerde, türkülerde, bestelerinde, tasvirlerinde, kurganlarında, kaya resimlerinde, mezar taşlarında, şahıs ve yer adlarında kullanmışlardır. Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk dünyasında pek çok alanda at resimleri ve heykelleri bulunmaktadır³⁹.

Dolaylı Kaya Resimlerinin Tarihlendirmesi

Dolaylı kaya resimleri, Doğu Anadolu kaya resimlerinin tarihlendirilmesinde de önemli mihenk taşlarından birini oluşturacaktır. Özellikle Doğu Anadolu erken dönem Türk Tarihi’nin ilk arkeolojik verilerinin tarihlendirildiği Hakkâri Taş Heykelleri çok büyük bir önem taşımaktadır. Bu heykellerin M.Ö. 15. yüzyıldan

---

179; Darhan Kızıralı-Gaybullah Babayar, Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı, Astana 2015. s. 24; Esin Emel, İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş, İstanbul, 1978, s. 5; Gülensoy, T., Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları-Damgalar-İmgeler, Enler, İstanbul, 1989, s. 56; Ceylan, “Anadolu’daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası”, 2002, s. 425 vd.; Ceylan Alpaslan, “Türk dünyası yeni kaya resimleri” XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara 2018, s. 155 vd.; Ceylan, Doğu Anadolu’da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi, 2008b, s. 163; Somuncuoğlu, S. , *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2011, 1 vdd.; Somuncuoğlu, S. , Saymalıtış, İstanbul, 2008.

38 Ögel, *Türk Mitolojisi* II, 2014: 517; Ceylan, A., “Anadolu’daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt VI, Ankara, 2002, s. 425 vd.

39 Ceylan, “Anadolu’daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası”, 2002, s. 425 vd.; Ceylan Alpaslan, “Türk dünyası yeni kaya resimleri”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014, Ankara 2018, s. 155 vd.; Ceylan, Doğu Anadolu’da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi, 2008b, s. 163; Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C X, İstanbul, 1953; s. 201-212.; Bahaeddin Ögel , “At”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt IV, Ankara 2002, s. 74 vd.; Rıza Nur, “Sinop At Damgaları”, *Konya Mecmuası* 36, s. 13 vd.

başlayarak birkaç yüzyıl boyunca dikilmiş olduğu ifade edilmektedir⁴⁰. Hakkâri heykellerinin Orta Asya Türk Sanatıyla olan birlikteliği tesadüfle açıklanamaz. Bu birlikteliği açıklayan pek çok unsur bulunmaktadır. Doğu Anadolu'da elde ettiğimiz yeni veriler de bu birlikteliği desteklenmektedir. Doğu Anadolu'daki Türk varlığının M.Ö. II. binden itibaren var olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Figür 24-25).

Digor kaya resimlerinin tarihlendirilmesi ile ilgili önemli ipuçları bulunmaktadır. Panolarda özellikle şamanların resmedilmiş olması ve tören sahnelerinin varlığı hiç şüphesiz Türklerin İslamiyet'i seçmelerinden önceye bizi götürmektedir. Yani şaman geleneklerinin yoğun olduğu erken dönemlere. Tören sahnelerinin en güzel örnekleri Kırgızistan'da Saymaltaş kaya resimlerinde görmekteyiz⁴¹. Doğu Anadolu bölgesinde tespit ettiğimiz kaya resimlerinin yakınındaki merkezler genellikle Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ait kale ve yerleşmelerdir. Tespit ettiğimiz kurganlar ise yapısal olarak Orta Tunç Çağı ve sonrasındaki dönemleri bize vermektedir. Ne yazık ki Kuzey Doğu Anadolu bölgesinde henüz kurgan kazısı yapılmamıştır⁴². Bölgede yapılacak kurgan kazısı bölge tarihini aydınlatacağı gibi Türklerin Anadolu'daki varlığının da stratigrafisi için bize önemli bilgiler sunacaktır.

40 Veli Sevin, *Hakkâri Taşları: Çıplak Savaşçuların Gizemi*, İstanbul, 2005 s. 109.

41 Saymaltaş kaya resimleri M.Ö. II. binden başlayarak M.S. 8. yüzyıla kadar tarihlendirilmektedir. Taşlar üzerindeki panolar farklı zamanlarda kısım kısım işlenmiştir. Geniş bilgi için bk; Golendukhin, Yu. N. 1971: "Voprosu klassifikatsiyi i dukhovnyi mirdrevnego zemledeltsa po petroglifam Saimaly-taş", *Pervobytnoye İskusstvo*, Novosibirsk. 1971: 1 vdd.; Anıl Yılmaz-Ali Daşman, "saymaltaş'ın Bronz Dönemi Petrogrifleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 5, Bahar, 2010, s. 143 vd.; Somuncuoğlu Servet, Saymaltaş, İstanbul 2008, 1 vd.; Servet Somuncuoğlu, *Saymaltaş Gökyüzü Atları*, İstanbul 2011: 1 vdd.; Somuncuoğlu Servet, *Damgaların Göçü (Kurgan)*, İstanbul 2012, s. 36 vd.

42 İmkanlar sağlanması ve Turizm ve Kültür Bakanlığından yasal izinler verilmesi halinde, kurgan kazısı yapmayı planlamış bulunmaktayız.

Kaynaklar

Akişev Kemal, *Kurgan Issık*, Moskova 1978.

Alföldi Andreas, *Menschen die Geschichte Machten I*, Wien 1931, (Rodhen ve Ostrogorsky tarafından yayınlanan ciltte, s. 229-234).

Ardel Ahmet, “Türk Kültürünün Tabii Coğrafyası” *Türk Dünyası El Kitabı-I*, Ankara 2001, s. 9-68.

Atalay İbrahim, “Türk Dünyası’nın Coğrafyası”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, Ankara 2002, s. 243-260.

Atalay İbrahim, *Türkiye Coğrafyası*, İstanbul 1992.

Avşar Zakir-Ferruh Solak-Selma Tosun, “Türklerin Demografisi (1950-2025)”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, İstanbul, s. 206-242.

Bang Willy-Reşit Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936.

Bayçarov S. Y., *Avrupa’nın Eski Türk Runik Abideleri*, çev. Muvaffak Duranlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Baykara Tuncer, *Türk Adının Anlamı*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınevi, Ankara 1998.

Bingöl Akın, Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayaüstü Resimleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (39)*, Konya 2016, s. 347-355.

Caferoğlu Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, cilt X, İstanbul 1953; s. 201-212.

Ceylan Alpaslan, “Anadolu’daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunnı Mağarası”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt VI, Ankara 2002, s. 425-429.

Ceylan Alpaslan, “Erzurum ve Çevresindeki Türk Yerleşmeleri”, *Türk Kültürü Paneli (17-19 Mayıs 2004)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2004, 21-51.

Ceylan Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008)*, Erzurum 2008a.

Ceylan Alpaslan, “Doğu Anadolu’da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi”, *Bilim ve Ütopya*, 2008b, s. 163, 26-35.

Ceylan Alpaslan, “Kağızman’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/I, Kars 2008c, 75-81.

Ceylan Alpaslan, “Doğu Anadolu’da İlk Türk İzleri”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Ankara 2015a.

Ceylan Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015b.

Ceylan Alpaslan, “Taştaki Türkleri Okumak”, *Türkiz Dergisi*, Ankara 2015 (Temmuz), s. 9-52.

Ceylan Alpaslan, “Türk Dünyası’ndan Yeni Kaya Resimleri” *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014, Ankara 2018, s. 155-205.

Ceylan Alpaslan-Ceylan Nezahat, *Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakele ve Çıldır Araştırmaları*, Erzurum 2018.

Ceylan Alpaslan-Özgül Oktay, “Kars’ta Türk Kültürünün Erken Dönem İzleri Ve Yeni Keşifler”, *Bilim Ve Ütopya*, s. 286, Nisan 2018.

Ceylan Alpaslan, Bingöl Akın, Karakeçi Mustafa, *Eski Çağ’da Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2018.

Ceylan Nezahat, “Yağlıca Kalesi’nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (39)*, Konya, s. 409-421.

Çay Abdülhaluk, *Anadolu’da Türk Damgası*, Ankara 1983.

Çoruhlu Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı ABC’si*, İstanbul 1997.

Devlet Nadir, “Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış”, *Türk Dünyası El Kitabı-I*, İstanbul 2001, s. 69-125.

Diyarbakirli Nejat, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972.

Doğan İsmail, *Doğu Avrupa’daki Göktürk (Runik) İşaretili Yazıtlar*, Ankara 2002.

Doğan İsmail, *Kafkasya’daki Göktürk (Runik) İşaretili Yazıtlar*, Ankara 2000.

Eberhard Wolfram, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, s. 4, Ankara, s. 19-29.

Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

Eröz Mehmet, “Türk Boylarında Kansız Kurban Geleneği”, *Türk Kültürü*, Ankara 1980, s. 211-216.

Esin Emel, *İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*, İstanbul 1978.

Esin Emel, “İç Asya’da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, Ankara 2002, s. 493-516.

- Esin Emel, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006.
- Golendukhin, Yu. N., “Voprosu klassifikatsiyi i dukhovnyi mirdrevnego zemledeltsa po petroglifam Saimaly-taş”, *Pervobytnoye İskusstvo*, Novosibirsk 1971.
- Gömeç Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2002.
- Gömeç Saadettin Yağmur, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara 2011.
- Grayaznov Mikhail P., *Southern Siberia*, çev: J. Hogarth, Geneva 1969.
- Gülensoy, Tuncer, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları-Damgalar-İmgeleler, Enler*, İstanbul 1989.
- Günaşdı Yavuz, Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2013.
- Günaşdı Yavuz, “Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (39), Konya 2016, s. 391-407.
- İnan Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 2015.
- Jettmar Karl, “The Karasuk Culture And Its South-Eastern Affinities , *Poidenna* V/I, 1950, s. 83-126.
- Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983.
- Kıdıralı Darhan-Gaybullah Babayar, *Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı*, Astana 2015.
- Koca Salim, *Türk Kültürünün Temelleri-I*, İstanbul 1990.
- Koca Salim, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları” *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, Ankara 2002, s. 651-670.
- Kurat Akdes Nimet, *Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara 1972.
- Laszio Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996.
- Mallory James Patrick, *Hint Avrupalıların İzinde-Dil, Arkeoloji ve Mit*, Ankara 2002.
- Memiş Ekrem, *Eski Çağda Türkler*, Konya 2002.
- Musabayev G., “Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları” *XIV Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*, Kazakistan 1998.

Myradowa E. A., "Bezeli Derenin Gayalaryndaky Sungat" *Türkmenstanyn Taryhy we Medeny Yadgarlyklary*, Aşkabat 2011, s. 416-423.

Nemeth Gyula, "Türk Dünyası Eski Çağı", *Ülkü* XV, 1940.

Nur Rıza, "Sinop At Damgaları", *Konya Mecmuası* 36, s. 13-17.

Okladnikov Alexey Pavlovich, *Tarihin Şafağında İç Asya, Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2000.

Ögel Bahaeddin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984.

Ögel Bahaeddin, "At", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt IV, Ankara 2002, s. 74.

Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I-II*, Ankara 2014.

Özey Ramazan, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Konya 1997.

Özey Ramazan, "Tarihte Türk Devletleri ve Hâkimiyet Alanları", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, Ankara 2002, s. 267-277.

Özgül Oktay-Ceylan Alpaslan vd, "2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, cilt I, Ankara 2012, 61-78.

Özgül Oktay, "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, Edirne 2015, s. 169-198.

Özgül Oktay, "Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At-Geyik ve Güneş Kursu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (39), Konya 2016, s. 371-390.

Pumpelly Raphael, *Anewin Gadymy Osusi (Prehistoric Civilizations of Anau)*, Aşkabat 2004.

Rásonyi László, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.

Roux Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul 2001.

Ryan C. W., *A Guide to the Known Minerals of Turkey*, Ankara 1960.

Saraçoğlu Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1989.

Schmidt Hubert, "Archeological Excavations in Anau and Old Merv" *Prehistoric Civilizations of Anau*, Editor: Raphael Pumpelly, Aşkabat 2004, s. 89-225.

Sevin Veli, "Hakkâri Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri," *TÜBA-AR IV / 2001*, 79 88.

Sevin Veli, *Hakkâri Taşları: Çıplak Savaşçıların Gizemi*, İstanbul 2005.

Sinor Denis, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2009.

Slattery D.J. G., “Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective”, *Al-Rafidan- VIII*, 1987, s. 1-30.

Somuncuoğlu Servet, *Saymalıtaş*, İstanbul 2008.

Somuncuoğlu Servet, *Saymalıtaş Göküüzü Atları*, Ege Yayınları, İstanbul 2011.

Somuncuoğlu Servet, *Damgaların Göçü (Kurgan)*, İstanbul 2012.

Tarhan Mehmet Taner, “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, *Tarih Dergisi*, s. 24, İstanbul 1970, s. 17-32.

Tarhan Mehmet Taner, “Eski Çağda Kimmerler Problemi” VIII. *Türk Tarih Kongresi*, cilt I, Ankara 1976, s. 355-369.

Tarhan Mehmet Taner, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler” *Türkler Ansiklopedisi*, cilt I, Ankara 2002, s. 598-609.

Tarkan Tevfik, “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, Erzurum 1974.

Tasbeyave K., Khujanazarov M., vd., *Petroglyphs of Central Asia*, Biřkek 2001.

Tezcan Mehmet, Eski Türklerde Damga, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1990.

Togan Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

Toynbee Arnold Joseph, *A Study of History (Abridged Edition)*, London 1962.

Tuncel Metin, “Aras”, *Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi-3*, İstanbul 1991 s. 332-335.

Turan Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1993.

Tyarski Edward, *Alte und neue Probleme der runeartigen Inschriften Europas. Ein Versuch der Entzifferung der Texte aus Mufetral und Pliska, Runen Tamgas und Graffiti aus Asien und Osturopa, Veröffentlichungen der Sociates Uralo-Altai*, Wiesbaden 1985.

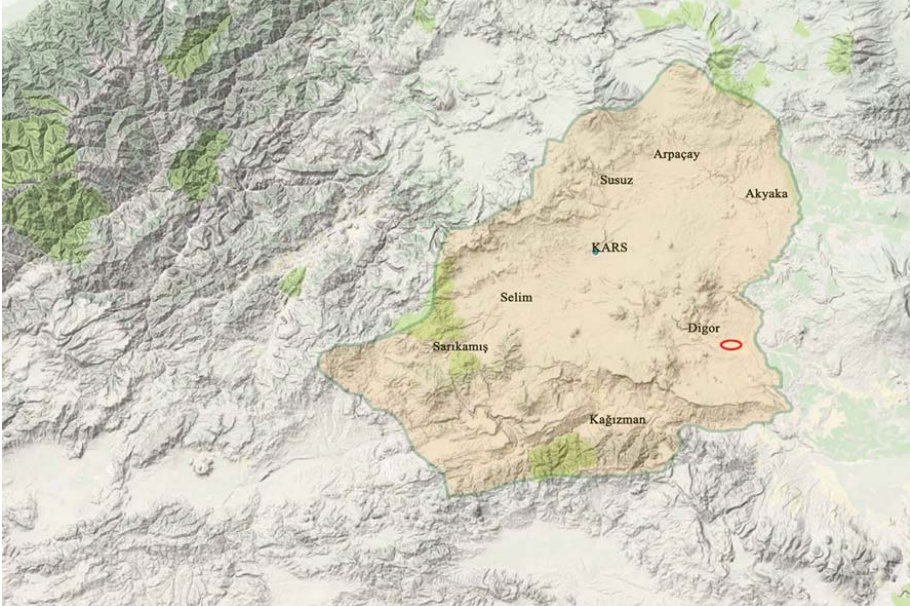
Üngör İbrahim “Orta Asya’dan Anadolu’ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereiçi Kaya Resimleri)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* (39), Konya 2016, s. 357-370.

Yılmaz Anıl, Daşman Ali, “Saymalıtaş’ın Bronz Dönemi Petroglifleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5, Bahar, Kars 2010, s. 143 159.

EKLER

Figür 1: Kars ili, Digor İlçesi, Kaya Panoları

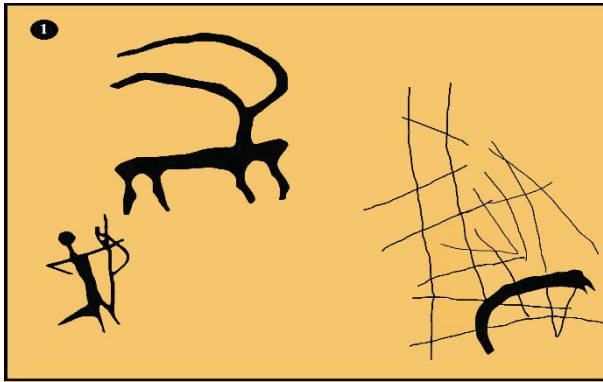
Figür 2: Kars ili, Digor İlçesi

Figür 3: 1 Numaralı Pano

Figür 4: 1 Numaralı Pano

Figür 5: 1 Numaralı Pano

Figür 6 : 2 Numaralı Pano

Figür 7: 2 Numaralı Pano

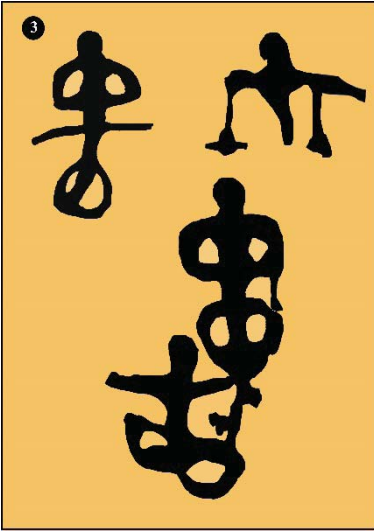

Figür 8: 2 Numaralı Pano

Figür 9: 3 Numaralı Pano

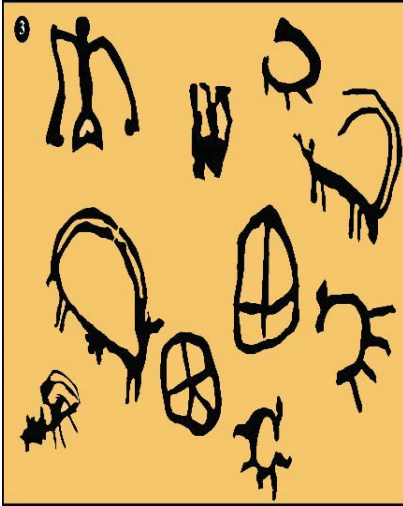
Figür 10: 3 Numaralı Pano

Figür 11: Saymaltaş K. Tasbeyave vd.
Figür 53: Bir Şaman Ritüeli Sahnesi

Figür 12: 3 Numaralı Pano

Figür 13: 3 Numaralı Pano

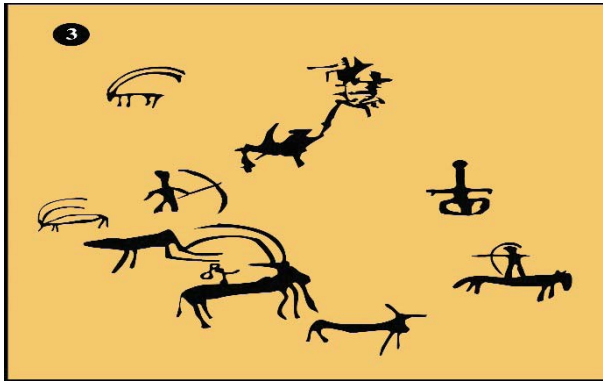
Figür 14: Saymalıtaş, K. Tasbeyave
vd. Figür 62: Güneş Sembolleri

Figür 15: 3 Numaralı Pano

Figür 16: 3 Numaralı Pano

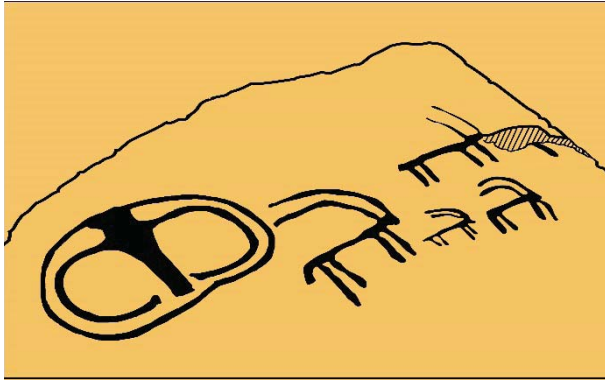
Figür 17: 3 Numaralı Pano

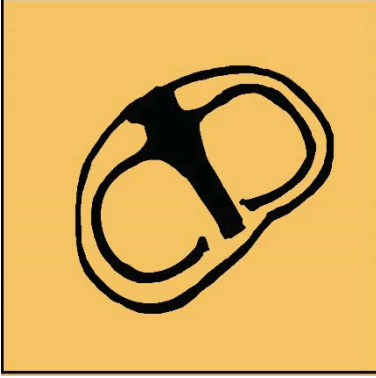
Figür 18: Dolaylı Kaya Panosu II. Alan

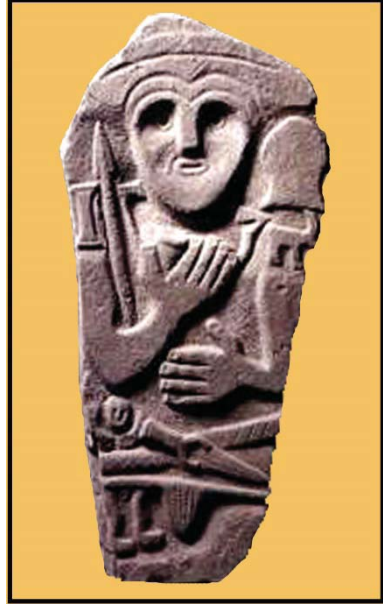
Figür 19: Dolaylı Kaya Panosu II Alan

Figür 20 : Dolaylı Kaya Panosu II Alan

Figür 21 : Dolaylı Kaya Panosu II.

Figür 22: 7 Nolu Hakkari Taş heykeli

Figür 23: Horasan Taş Heykeli

Figür 24: Dolaylı Kaya Panosu II. Alan

Figür 25: Saymalıtış, K. Tasbeyave vd .Figür 70: Dağ Keçileri

Figür 26: Saçı Töreni

Figür 27: Orhun ve Selenge'nin birleştiği yer (Güney Sibirya).